

SKAFF DEG ET ALTERNATIV!

EN ANALYSE AV BROX' TEORI OM SUBSTITUSJON SOM STRATEGI FOR MOTMAKT OG VEDLIKEHOLD AV LIKHET

Kjell Arne Røvik, UiT Norges arktiske universitet og Håvard Teigen, Universitetet i Innlandet

I boka Ta vare på Norge (1988), og også i flere andre publikasjoner, er Ottar Brox opptatt av den relativt høye likheten mellom norske borgere og særlig av forhold som kan bidra til å vedlikeholde denne likheten. Vi identifiserer et slikt forhold som Brox ofte holder frem – og som vi kaller substitusjon som likhets-skapende mekanisme. Det er en strategi for folk til å velge alternative måter å innrette seg på, slik at man unngår å bli avhengig og dominert av mektige samfunnsinstitusjoner og markeder. Vi skisserer og diskuterer rekkevidde og relevans av denne teorien.

Under overskrifta «Pyrrhos-seire på arbeidsplassene» skriver Brox: «Et aspekt ved forfallet i det sosialdemokratiske systemet er at det har blitt så mye viktigere å 'beskytte arbeidsplassene'.»¹

Her polemiserer han mot dem som tok kampen opp mot ny, arbeidsparende teknologi, slik Karl Marx gjorde i oppgjøret med det han kalte «maskinstormerne». Dette er i utgangspunktet en overraskende vinkling fra Brox, mannen som ikke minst er kjent for sitt forsvar for den gamle sjarken som alternativ til trålerne.

Brox' alternativ, det sosialdemokratiske systemet han ville beskytte, eksemplifiserte han med ei fortelling om tre brødre. I dette systemet ga

¹ Brox 1988: 51 ff.

det omtrent samme levekår for den ene som holdt frem som småbruker og mangesysler, den andre som arbeider på jernverket, og den tredje i privat tjenesteyting. Han sammenlikner så dette med USA, der det å miste jobben på et stålverk for så å få jobb på en bensinstasjon er å gå fra middelklassen til slummen. En avskiltet småbruker i Amerika «må melde seg på arbeidsmarkedet i konkurranse med meksikanere som nettopp har svømt over Rio Grande». Tilsvarende i England, men der med en sterkere fagbevegelse som går til streik når ny teknologi kan ramme arbeidsplassene. Forklaringa er den samme: I Norge er (eller var) ikke arbeiderne redde for ny teknologi fordi de hadde *omtrent likeverdige alternativ* på arbeidsmarkedet – i motsetning til i USA og England.

Her zoomer vi inn på denne boka til Brox, med to overordnede spørsmål. For det første: *Hva* slags Norge er det Ottar Brox ønsker å bevare? Et foreløpig svar er at det handler om å ta vare på de historisk sett relativt små økonomiske og sosiale forskjellene i dette landet. For det andre: Hvordan er den norske likheten *blitt til*, ifølge Brox, hva kan bidra til å øke forskjellene, og hvordan kan relativ økonomisk og sosial likhet *vedlikeholdes*? Det er dette siste spørsmålet om mekanismer som kan bidra til vedlikehold av relativt små forskjeller, som vil få mest oppmerksomhet.

Tilnærming

Vi forsøker å belyse de ovennevnte spørsmålene ved nylesning, nærlesning og tolkning av Brox. Omdreiningspunktet er 1988-boken *Ta vare på Norge*.² Spørsmål om årsaker til, og konsekvenser av, økonomisk og sosial ulikhet er imidlertid et tema som går igjen i stort sett hele Brox' forfatterskap. Det gjelder særlig Brox' siste bok, *På vei mot et postindustrielt klassesamfunn?*, som han publiserte i 2016. Det er i den boka at han mest systematisk tar for seg spørsmål om økonomisk og sosial ulikhet.

Brox har utover i sin forskerkarriere analysert prosesser og dynamikker på en rekke samfunnsområder. Det er særlig tre slike områder og politikkfelt som han har interessert seg for: arbeidsmarkedet, utdanningsfeltet og innvandringsfeltet. Dette er samfunnsområder som kjennetegnes ved høy grad av lovregulering, kompleks arbeidsdeling mellom offentlige og private

² Brox 2016.

organisasjoner samt underliggende interessemotsetninger som tidvis kommer til overflaten og kaller på politisk håndtering.

Et vesentlig kjennetegn ved de tre samfunnsområdene er deres store betydning for hvorvidt økonomisk og sosial likhet vedlikeholdes. I dette kapittelet ser vi særlig på disse tre, men vi viser også eksempler på hvordan Brox har anvendt alternativ-tenkningen på andre områder. Denne tenkningen kommer tydelig og sammenhengende til uttrykk i hans ideal for samfunnsplanlegging, og vi ser derfor også nærmere på dette.

Substitusjon som likhetsskapende mekanisme

Brox er i mange av sine publikasjoner opptatt av å beskrive mekanismer som kan benyttes av folk og myndigheter for å hindre økning i sosial og økonomisk ulikhet. Det er imidlertid *én* bestemt mekanisme som han ofte kommer tilbake til. Den bygger på et *resonnement* om nødvendigheten av at folk skal kunne velge *alternative* tilpasninger for ikke å la seg dominere av mektige samfunnsinstitusjoner og markeder. Han hører på denne måten til i en stor samfunnsvitenskapelig forskningstradisjon kjennetegnet av fokus på transaksjoner, bytte, makt og avhengigheter.³

Hos Brox har resonnementene om alternative tilpasninger karakter av å være en underliggende, uforløst, men også spennende teori. Vi forsøker å tydeliggjøre deler av denne teorien til Brox. Det gjør vi blant annet ved å diskutere dens rekkevidde, det vil si under hvilke betingelser den antas å ha forklaringskraft.

Resonnementet kan tydeliggjøres ved å sette det inn i en klassisk makt-teoretisk modell. Makt forstås her som det at en aktør A har makt over en aktør B i den grad B er avhengig av A for å få tilgang til en ressurs x av verdi for B, for derved å få tilfredsstilt sine behov og oppnådd sine mål. Nøkkeldimensjonene er kontroll og avhengighet. Avhengighet skapes når én eller flere aktører kontrollerer ressurser som andre aktører er avhengige av. Hernes⁴ illustrerer modellen slik (fig. 1):

³ Homan 1974, Cook et al. 2013.

⁴ Hernes 1975.

AVHENGIGHET

		LAV (B lite avhengig av ressurs X)		HØY (B mye avhengig av ressurs X)	
<u>KONTROLL</u>	LAV (A har lite kontroll over ressurs X)	Ingen makt (A har ikke makt over B)	1	3	A har begrenset makt over B
	HØY (A har stor kontroll over ressurs X)	A kontrollerer en ressurs som B er lite avhengig av (A har lite eller ingen makt over B)	←		A har stor makt over B fordi A kontrollerer ressurs X som B er mye avhengig av
			2	4	

Brox' teori om betydningen av at aktører har alternativer, kan plasseres i modellen ved å ta utgangspunkt i celle 4, som er tilfeller der B er sterkt avhengig av A fordi denne kontrollerer en ressurs x som er av stor verdi for B. For B ville følgelig situasjonen vært langt lettere hvis vedkommende hadde vært lokalisert i celle 2. For å komme i celle 2 må B bli mindre avhengig av ressurs x som A kontrollerer. Det kan gjøres på minst tre måter. Én slik strategi er *diversifisering*, det vil si at B satser på å spre risiko ved å skaffe seg flere kilder som kan tilby den samme ressursen (x). Det kan det være utfordrende å få til jo mer A har tilnærmet total kontroll over ressursen, og jo mer B er avhengig av tilgang til akkurat den ressursen, altså x. En annen strategi er å lage en *koalisjon* av flere aktører som er i et liknende avhengighetsforhold til A som B er. Motmakt gjennom fagorganisering er det klassiske eksempelet. Fagforeningssporet er imidlertid en strategi som Brox i liten grad var opptatt av i sitt forfatterskap. Den tredje strategien er *substitusjon*, som betyr at aktør B forsøker å finne et *alternativ* til ressursen x som A kontrollerer, for eksempel en ressurs y. Lykkes man med det, avtar eller opphører B sin avhengighet av A.

Teorien om alternative tilpasninger og dens rekkevidde

Mens bekreftede teorier innen fysikk gjerne har universell og evig gyldighet, er det annerledes med samfunnsvitenskapelige teorier. Teorier om samfunnsforhold har *alltid* forklaringskraft som er begrenset i rom og tid. Derfor, når man skal granske en samfunnsvitenskapelig teoris holdbarhet, må man prøve å definere dens «scope conditions»,⁵ det vil si under hvilke betingelser teorien har og ikke har forklaringskraft. Brox argumenterer ofte i økonomiske termer på måter som har nært slektskap til økonomenes begrep «alternativkostnad». Alternativkostnaden er verdien av det beste alternativet du gir avkall på når du velger noe.⁶ Sagt på en annen måte: Alternativkostnaden er verdien av det du kunne ha gjort i stedet.

Disse resonnementene må suppleres med innsikten om at samfunnsvitenskapelige teories forklaringskraft og relevans kan endres over tid som følge av at samfunnet selv forandres. Vi spør derfor: I hvilken grad har det skjedd samfunnsendringer som kan tenkes å påvirke hvor lett eller hvor vanskelig det er for aktører å finne alternative tilpasninger som gjør dem mindre avhengige av ressurser som i utgangspunktet kontrolleres på de fire nevnte feltene?

Arbeidsfeltet og mulighetene for alternativ sysselsetting

I teksten om Pyrrhos-seire skiller Brox mellom taktisk og strategisk makt. Alternativet er å ha strategisk makt. «Mister arbeiderklassen den strategiske makt som den har hatt i Norge, slik at folk må beskytte seg gjennom taktisk håndgemeng inne på sjølve arbeidsplassen, er veien kort til fullstendig avmakt.»⁷

Mulighetene for alternative tilpasninger kan forstås med en metafor fra økologien som nisjer som varierer mellom å være åpne og lukkede. Et eksempel på «åpning» som Brox selv trekker frem, er at det i mellomkrigstiden oppsto en «nisje» som gjorde det mulig å satse på småbruk som alternativ til lønnsarbeid. Han argumenterer for at det skjedde som følge av

⁵ Røvik 2023: 225–227, Suddaby 2010.

⁶ Se Alternativkostnad, Store norske leksikon.

⁷ Brox 1988: 52.

«den generelle bondevennlige stortingspolitikken, nydyrkings- og bureisingsprogrammer, offentlige arbeider som ga tilleggsinntekter mellom onnene og fiskesesongene, og etter hvert den agronomiske veiledningstjenesten og forskjellige støttetiltak for bygdenæringene».⁸

Han har også gitt eksempler på at det gjennom offentlig politikk ble gjort forsøk på å få *fjernet* folks muligheter til alternativ tilpasning. På 1950-tallet, da Nord-Norge-planen skulle realiseres, oppsto det et problem: Kystfiskere foretrakk gamle, nedskrevne båter med lave kostnader fremfor å bemanne moderne, kostbare fartøy. Disse eldre båtene krevde lavere båtloft, noe som gjorde det mer lønnsomt for fiskerne uten egen båt å fiske med juksa i Lofoten. Torskefiskeutvalget fra 1957 foreslo imidlertid å fase ut slike båter, med det argument at de hadde en negativ effekt på fiskerinæringens lønnsomhet. Myndighetene ønsket altså å bruke offentlige midler til å eliminere dette alternativet selv om det var det mest lønnsomme for kystens folk.⁹ Andre eksempler han har brukt, er forsøket på å fjerne mulighetene til å bygge på de gamle tomtene etter nedbrenninga av Finnmark og etterpå – ved vekstsentersatsinga – der myndighetene ville samordne boligpolitikken med industrietableringene slik at boliger bare skulle støttes i vekstsentre.¹⁰

Det eksempelet Brox oftest har brukt, er tilpasninger som kystfolk nordpå gjorde til langt utpå 1960-tallet, i et raskt voksende arbeidsmarked med stort behov for arbeidskraft i byene. Han viser hvordan den inntil da fortsatt utbredte husholdsøkonomien på kysten gjorde at folk hadde et godt brukbart alternativ til å flytte til byen og ta arbeid der. Mange kunne kombinere småbruk med fiske på heimplassen, noe som både ga selvforsyning og et visst inntektsgrunnlag.¹¹ Samtidig med at folk gjennom denne typen husholdsøkonomi fikk redusert eller opphevet sin avhengighet av arbeidsmarkedet i byene, økte, ifølge Brox, byenes avhengighet av kystbygdene – et *ressonnement* Brox kaller «bevegelig likevekt» – og uttrykt slik: «Om vi forutsetter at industrien betalte det som var nødvendig for å rekruttere bygdefolk og få dem til å flytte til industribyen, måtte bedriftene skjerpe seg og forbedre lønns- og arbeidsforhold, i en viss forstand i takt med den langsomt økende attraktiviteten ved småbrukeralternativet.»¹²

⁸ Brox 2016: 88.

⁹ Brox 1966: 99.

¹⁰ Brox1972a: 71–95.

¹¹ Brox 2016: 92–96.

¹² Brox 2016: 88.

Et annet eksempel: Høsten 1967 skrev Ottar Brox leserbrev i Lofotposten. Brevet er stilet til Findus-direktøren i Hammerfest og har som bakgrunn at direktøren hadde gått ut med krav om at kommunen måtte sikre billige boliger til filetarbeiderne fordi leieprisene var for høye for lavtlønna Findus-arbeidere: «I dag er bedriften avhengig av at det er stor arbeidsledighet i Finland, og at fortjenestemulighetene er dårlige i mange nordnorske bygder, slik at finske og nordnorske arbeidsfolk blir nødt til å ta til takke med de arbeidsplassene som lokalbefolkningen avviser.»¹³ Leserbrevet illustrerer et sentralt poeng i Brox' begrunnelse for tilgang på alternativer: Det er *mangel* på alternativer som tvinger arbeidsfolk til å ta til takke med lavlønnsarbeidsplasser. I resten av leserbrevet hevder han at det ikke er problem med å rekruttere arbeidskraft dersom fiskerne får bruke sjarken og foredlinga blir gjort lokalt i bygda. De kan bo heime, leve godt på lav lønn, og kommunen behøver ikke å subsidiere boliger for å rekruttere til næringen. Men argumentasjonen stopper ikke her. Ved å sikre at bygdeungdommen har fortjenestemuligheter lokalt, tvinger det Findus-direktøren til å betale bedre for å skaffe seg arbeidsfolk, noe som videre leder til at kommunen ikke trenger å subsidiere arbeidsplassene.

Den samme typen logikk brukte Brox i diskusjonen om utvikling av ensidige industristeder først på 1970-tallet. I boka fra 2016 illustrerer han denne logikken med følgende anekdote: «Som stortingsrepresentant på 70-tallet hendte det at jeg over en kopp kaffe spurte arbeiderpartifolk om det ikke ville være bra med en lønnsom lokal næring som fiske på industristeder, slik at storbedrifter måtte skjerpe seg for å konkurrere lønns- og arbeidsmessig. Det ble oppfattet som industrifiendtlighet.»¹⁴

I et langtidsperspektiv har trolig innvandring påvirket det norske arbeidsmarkedet mer enn noen annen enkeltfaktor. Brox var tidlig ute med å se og å problematisere dette. Et hovedperspektiv er at innvandrere vil bli rekruttert inn i det som gjerne blir kalt B- (eller C-) arbeidsmarkedet. På den måten holdes lønn og arbeidsvilkår nede, noe som også drar lønnsnivået ned for norsk ungdom som ikke har andre alternativer. Han formulerer sine synspunkter, og sitt alternativ, i konsentrert form på kronikkplass i Klassekampen i 2002.¹⁵ Lavlønnsarbeidsplasser i konkurranseutsatt sektor (industrien) som ikke tåler velferdsstatens lønnsnivå, bør legges til u-land i stedet for å importere dem som arbeidskraft gjennom

¹³ Brox 1972: 37.

¹⁴ Brox 2016: 89.

¹⁵ Brox 2002. Han oppsummerer analysene i Brox 2005.

innvandring. Dette vil bedre arbeidsforholdene både i u-land og i-land. I u-land vil fabrikken gi befolkningen *flere alternativer*, i Norge vil ikke innvandrerne presse ned lønna i andre lavlønnssyrker.¹⁶ Brox gjorde seg mektig upopulær blant sine egne på venstresiden i politikken gjennom denne innvandrings skepsisen. Han oppsummerte synspunktene sine i boka *Jeg er ikke rasist, men ...*¹⁷

Alternative tilpasninger på utdanningsfeltet

Brox er i flere av sine publikasjoner, ikke minst i boka *Ta vare på Norge*, opptatt av utdanning og ungdommers muligheter på utdanningsmarkedet. Det overordnede temaet er spørsmålet om i hvilken grad og hvordan utdanningsmarkedet kan bidra til sosial og økonomisk likhet – eller til ulikhet. Den klassiske sosialdemokratiske posisjonen her har vært å legge til rette for at arbeiderklassens barn skulle få tilgang til høyere utdanning og dermed muliggjøre klassereiser og et forventet bedre liv enn foreldregenerasjonen. Her skiller imidlertid Brox' posisjon seg vesentlig fra den typiske sosialdemokratiske. Også her anvender han substitusjonsresonnementet når han skal begrunne sin posisjon og de grep han mener er hensiktsmessige for å unngå at høyere utdanning bidrar til å økt sosial og økonomisk ulikhet i Norge.

Først kort om det klassiske sosialdemokratiske ideal for høyere utdanning. Det er forankret i ideen om likhet, sosial mobilitet og rettferdig fordeling av ressurser. Høyere utdanning skal ikke være reservert en økonomisk elite. Derfor skal den være gratis – og dermed ikke avhengig av foreldrenes utdanningsnivå eller inntekter. Høyere utdanning har vært sett på som det kanskje viktigste virkemiddelet for sosial mobilitet og for å bryte ned klasseskiller. Ved å sikre at alle har tilgang til slik utdanning, kan flere få muligheten til bedre jobber og høyere inntekt. Det har også vært et politikkområde der idealene langt på vei er blitt omskapt til realiteter. Andelen nordmenn med høyere utdanning har økt drastisk de siste 50–60 årene, fra rundt 7 prosent i 1970 til over 42 prosent i 2023. For de yngste alders-

¹⁶ Analysene til Brox om innvandring og arbeidsmarked er langt mer omfattende dekket i Tjelmelands kapittel i denne boka enn vi har plass til – se spesielt avsnittet hans med tittel «Alarm: Arbeidsmarknadsliberalistene er på offensiven!».

¹⁷ Brox 1991, se også Tjelmelands kapittel i denne boka.

grupper i dag, for eksempel de mellom 30 og 39 år, er det en enda større andel som har høyere utdanning – faktisk opp mot 50 prosent.

Brox¹⁸ er grunnleggende skeptisk til den sentrale sosialdemokratiske doktrinen om høyere utdanning som et viktig grep for å sikre mer økonomisk og sosial likhet i befolkningen. Han begrunner skepsisen i to hovedargumenter.

Dels gjør han det med utgangspunkt i et økonomisk resonnement om fallende verdi og nytte av tilbud som er gratis. Når utdanningen er gratis, skriver han, «må vi innse at det har et problemskapende overforbruk av utdanning som konsekvens».¹⁹ Det kan, ifølge Brox, dels føre til at mange starter slik utdanning uten å ha kunnskapsmessige forutsetninger for det. Det kan også føre til devaluert verdi av høyere utdanning, som vil kunne slå ut i akademikerarbeidsløshet og svakere lønnsutvikling og kan lede til «re-proletarisering av de store grupper som nå tar postgymnasial utdanning».²⁰

Brox' viktigste argument er imidlertid basert på en mer fundamental påstand, den om at det ikke er *mulig* å oppheve klasseskiller og skape tilstrekkelig likhet ved å alene bruke høyere utdanning som virkemiddel. Dels vil det i moderne samfunn alltid finnes mange arbeidsoppgaver som noen *må* utføre (som for eksempel renovasjon, renhold, matservering og transport), og der høyere utdanning er unødvendig. Like viktig for Brox er resonnementet om at høyere utdanning bidrar til klassereiser, men ikke til opphevelse av klasseskiller. Svært mange barn med arbeiderklasseforeldre har i etterkrigstiden kunnet ta høyere utdanning og dermed få bedre stillinger og presumtivt bedre liv enn foreldregenerasjonen. Men det gjelder slett ikke alle. Mange tar ikke høyere utdanning – og det gjelder særlig folk som utfører «vanlige» og mer manuelle jobber. Høyere utdanning som bidrar til klassereiser, gjør, ifølge Brox, det først og fremst lettere å komme *ut av* arbeiderklassen.²¹ Det er de som blir igjen, og som utgjør den nye arbeiderklassen, som er Brox' bekymring, de uten høyere utdanning som skal utføre de manuelle og etter manges oppfatning de minst attraktive jobbene. Han ser for seg at det kan utvikles et prekariat, en underklasse av lavt utdannede som utfører uattraktive jobber til dårlig betaling.

En slik ny arbeiderklasse kan også bli mer *låst* i sin avmektige posisjon i større grad enn tidligere generasjoner. Brox peker på flere mekanismer her, blant annet at arbeidsinnvandring gir konkurranse om de åpne og uattrak-

¹⁸ Brox 1988, Brox 2016.

¹⁹ Brox 2016: 146.

²⁰ Brox 2016: 148.

²¹ Brox 2016: 145.

tive jobbene, noe som igjen bidrar til at lønnen kan holdes lav, og at lite gjøres for å forbedre arbeidsforholdene. I tillegg kommer, ifølge Brox, at folk som tilhører de høyt utdannede mellomlagene, har lett for å tilpasse seg en situasjon der «andre», blant annet innvandrere, utfører disse jobbene. En slik situasjon kan føre til *permanentisering* av vesentlig ulikhet, i den forstand at vi får en skarp todeling av arbeidslivet med en mellomklasse av høyt utdannede og en arbeiderklasse bestående av lavtlønnede som utfører uattraktive jobber, men som får samfunnet til å gå rundt.²² I et slikt polarisert arbeidsliv kan det oppstå skarpe motsetninger mellom det Brox kaller kunnskapsarbeidere, og servicearbeidere. Brox formulerer det slik: «Skitent, dårlig betalt og utrivelig arbeid blir ikke mer tilfredsstillende av at lekekameraten på den andre siden av gjerdet får interessante og godt betalte stillinger.»²³ Flere andre forskere har også sett på årsaker til og konsekvenser av fremveksten av en underklasse av lavt utdannede og lavt lønnende mennesker som gjør lite attraktive jobber uten utsikter til å komme seg ut av sin situasjon. Det er blant annet vist at de stadig mer polariserte relasjoner mellom kunnskapsklassen og den nye underklassen er et særs viktig bakteppe for veksten i høyrepopulistiske og antidemokratiske bevegelser.²⁴

En ulikhetsrelasjon: Kunnskapsklassen versus serviceklassen

Brox tegner opp et bilde av en typisk makt og avmakts-relasjon mellom kunnskapsklassen og underklassen – som bidrar til å vedlikeholde en av de mest konsekvensrike former for ulikheter i samfunnet. Hva er så Brox' tenkning om hvordan denne ulikhetsrelasjonen kan håndteres og omskapes til mer likhet? Iallfall ikke ved at flere skal presses gjennom høyere utdanning og dermed «ta heisen» fra arbeiderklasse til kunnskapsklassen – den strategien som ifølge Brox både har skapt og bidrar til vedlikehold av den nye ulikhetsrelasjonen. Brox argumenterer igjen for en *substitusjonsstrategi* der de avmektige må finne frem til alternativer som styrker deres posisjon overfor de mektige. «De mektige» er her synonymt med det høyere utdanningssystemet, og «godet» som kontrolleres gjennom dette systemet, er adgangen til det mange oppfatter som «det gode liv». Det gjelder da å finne et brukbart alternativ til klassereisestrategien. Brox formulerer ambisjonen

²² Brox bruker dette begrepsparet (kunnskapsklasse og serviceklasse) bl.a. i sin siste bok (2016).

²³ Brox 2016: 144.

²⁴ Norris og Inglehart 2019, Berman 2021.

slik: «Poenget er bare at ungdom ikke skal sluses inn i utdanningssystemet fordi skolen skal være den eneste åpne porten til det gode liv.»²⁵

Brox' alternativ på utdanningsfeltet

Hva er så et brukbart alternativ? Brox argumenterer for at ungdom bør gis muligheter til å begynne i ordinære jobber så tidlig som mulig etter avsluttet videregående skole. Det vil, ifølge ham, innebære fordeler for 18–19-åringene samtidig som det reduserer det han kaller «overbruket» av høyere utdanning. Men det forutsetter at det må bli *attraktivt* for ungdom å velge en raskere vei til yrkeslivet, som styrer utenom høyere utdanning. Det må blant annet innebære at man sikres anstendig lønn og gode arbeidsvilkår. Han er opptatt av at vi må unngå at lønn og arbeidsvilkår holdes nede som følge av import av billig arbeidskraft gjennom innvandring.²⁶ Brox argumenterer for at realkompetanse først og fremst erverves når man praktiserer. Unge som velger tidlig-ut-i-jobb-alternativet, må derfor gis «utfordrende oppgaver, veiledning i jobbsammenheng samt korte kurs som fyller hull i deres kompetanse».²⁷ Han er særlig opptatt av «å bygge opp igjen lærlingsystemet», som han argumenterer for er «et overlegent pedagogisk prinsipp» for å etablere realkompetanse.

Et robust alternativ til klassereisestrategien vokser frem

Hvordan står det så til *i dag* med Brox' alternativ til klassereisestrategien? Hvor godt utviklet er det, og hvor attraktivt er det for ungdom å velge det?

En indikator er andelen av ungdomskullene som velger yrkesfaglige versus studieforberedende utdanningsprogrammer på videregående skole. Så sent som i år 2000 var det på landsbasis en klart større andel (57,5 prosent) som valgte studieforberedende enn yrkesfag (42,5 prosent). I løpet av de siste ti årene har derimot andelen som velger yrkesfag, økt jevnt. I 2025 valgte 54 prosent yrkesfag (en økning på 2 prosent fra 2024) og 46 prosent studieforberedende. Finnmark ligger på topp, med 71 prosent som ved siste opptak valgte yrkesfag. Aldri tidligere har en så stor andel av ung-

²⁵ Brox 1988: 76.

²⁶ Brox i *Klassekampen* 25.04.2002.

²⁷ Brox 2016: 151.

domskullene valgt yrkesfag. Det betyr at det er et voksende flertall av norske ungdommer som peiler seg inn på en yrkesfaglig karriere.²⁸

Hva så med *lærlingsystemet* som Brox etterspør oppgradering av? I Norge anvendes den såkalte 2 pluss 2-ordningen, det vil si at elever begynner med to år i et yrkesfaglig utdanningsprogram for deretter å være lærling i to år i en bedrift. I 2019 ble det inngått 23 000 nye lærekontrakter på landsbasis, en økning på 24 prosent siden 2012. Om lag 80 prosent av elever som ønsker lærekontrakt, fikk ønsket oppfylt i 2025. Flere fylker gir nå lærling-garanti, det vil si at fylkeskommunen garanterer for at søkere som ønsker lærlingplass, også får det. 9 av 10 består fag- eller svenneprøven. Antallet voksne lærlinger (over 25 år) har økt særs mye, fra rundt 4000 i 2013 til drøyt 8500 i 2022, altså mer enn en dobling. En betydelig andel av disse følger den såkalte FOB-ordningen (*full opplæring i bedrift*). Den er maksimalt tilpasset elever som lærer bedre gjennom praksis enn på skolen. Tiden med lærekontrakt blir da tilsvarende lengre (fra 3 til 4 år). FOB-ordningen ligger svært nær opp til det som Ottar Brox holdt frem som en ideell måte å lære på.

Innledningsvis har vi introdusert begrepet om samfunnsvitenskapelige teories *rekkevidde*, det vil si hva som er deres forklaringskraft i rom og tid. Her har vi sett nærmere på hvordan Brox anvender sin teori om alternativ tilpasning på ungdom og deres valg av veier frem til et yrke. Det er liten tvil om at det alternativet som Brox skisserer, over tid har fått stadig større betydning – og følgelig må tas med i betraktning om man ønsker å forklare og forstå et viktig valg om egen fremtid som ungdom i dag gjør. Det er et alternativ som er blitt stadig reformert og forbedret, blant annet med 2 pluss 2-ordningen og et oppgradert lærlingsystem – og som er blitt særs attraktivt, i den forstand at flertallet av norske ungdommer nå velger yrkesfag på videregående, mens mindretallet velger studiespesialiserende retning. Brox' substitusjonsresonnement anvendt på utdanningsfeltet har derfor betydelig større empirisk forklaringskraft i dag enn da han lanserte det i 1988.

Det alternativet som Brox skisserte i 1988 – med kortere og mer praksisbasert opplæring av ungdommer som så kommer ut i ordinære jobber rett etter videregående – er, som vist, blitt et attraktivt alternativ som flertallet av norske ungdommer nå velger. Det store spørsmålet er hvorvidt og eventuelt hvordan det at så mange nå faktisk velger det alternativet som

²⁸ En driver her er selvsagt etterspørselen etter fagarbeidere. SSB anslår at det i perioden frem til 2035 vil være behov for 85 000–90 000 nye fagarbeidere i Norge.

Brox skisserte for snart 40 år siden, på sikt vil slå ut i større økonomisk, sosial og statusmessig likhet mellom kunnskapsklassen og serviceklassen. Det er spørsmål som vi foreløpig ikke vet svarene på – men som utgjør en særs spennende mulighet for samfunnsforskere til å empirisk undersøke i sanntid hvordan Brox' teori om en alternativ tilpasning på utdanningsmarkedet for ungdom virker i praksis.

Planlegging, alternativer og praktisk politikk

Ottar Brox' tenkning om betydningen av alternative tilpasninger som motmakt kommer også tydelig og mer sammenhengende frem i hans publikasjoner om samfunnsplanlegging. Han begynte sin akademiske karriere i det som Øyvind Østerud kalte sentralplanleggingens tidsalder.²⁹ Han ble aktiv på venstresosialistisk side i politikken i ei tid der det var plan og ikke marked som skulle forme det nye samfunnet. Men sentralisert planlegging var nettopp det han hevdet var nedbygging, og ikke utbygging, i boka *Hva skjer i Nord-Norge?* Problemet var at Nord-Norge-planen la opp til å fjerne det alternativet som så mange hadde tilpasset seg. Brox var grunnleggende kritisk til statlig planlegging,³⁰ og her var han konsekvent hele livet. Politikken skal ta utgangspunkt i det vi har, bevare det som er bra, og la folk få bestemme veien videre ved å sørge for at de har *alternativt veier til det gode liv*. Han var ikke imot planlegging, men planleggingen skal åpne for muligheter og hindre ulykker.

Kan vi finne spor etter alternativtenkningen hans i praktisk politikk? Brox satt på Stortinget fra 1973 til 1977. Her var han bundet til gruppa og kunne ikke ri egne kjepphester. En bedre kilde til å se spor etter Brox i praktisk politikk er Bygdeutvalget, som rapporterte i 1984.³¹ Brox var medlem som uavhengig bygdeforsker i dette regjeringsoppnevnte utvalget. Han argumenterer for å iverksette en del av tiltakene i utvalgets innstilling. Ikke minst kan vi lete opp hans dissenser, for eksempel en dissens der han gikk i allianse med Finansdepartementet mot dem som ville hindre overproduksjon i jordbruket ved å stoppe nyetableringer. Denne delen av mindretallsinnstillingen er uten tvil ført i pennen av Brox: «Å løse dette (overskudds-)problemet ved konsesjonsordninger vil være å utvikle

²⁹ Østerud 1979.

³⁰ Se Nyseth og Hagens kapittel i denne boka.

³¹ NOU 1984: 21.

et laugssystem, og det vil være som å kjøre bil med foten på gasspedalen og bremsen samtidig.»³²

Konsesjoner for å hindre nyetableringer er å stenge ei næring slik at ungdom *mister et alternativ*, og var stikk i strid med alt Brox hadde stått for. Men han har også vært gjennomgående skeptisk til subsidier, av to grunner. Det er å gi gass som kan føre til overproduksjon, og det fører til avhengighet av staten – som blant annet kan innføre terskler for å komme inn i næringen. Melkekvoter og kvoter i fiskerinæringen har vært de store eksemplene. Han skisserer senere opp sin posisjon i boka *Ta vare på Norge*: «Etter min oppfatning er det (alternativet) å legge om fra å støtte næringer til å støtte regioner og steder, for eks. kommuner og fylker.»³³ Det han sikter til, er blant annet forslaget han selv reiste om penger til kommunalt tiltaksarbeid. I stedet for å pumpe penger inn i jordbruksproduksjon kunne kommunen i stedet vurdere om støtte til kombinasjonsnæringer gir småbrukeren et bedre alternativ. Dette forslaget fra Brox ble etter noen år gjennomført, ved innføringa av kommunale næringsfond.

Dette ser ut til å kokes ned til følgende: Han var tilhenger av å kanalisere penger og tiltak for å utvikle *alternativene* på det lokale arbeidsmarkedet. I artiklene han skrev om fremtidsnæringer for Bygde-Norge, var han tidlig ute med satsinger som nyere tid har gitt han rett i. Dette var perioden omkring 1990 med boka *Kan bygdenæringer bli lønnsomme?*.³⁴ I artikkelen «Robuste bygdenæringer» polemiserer han med dem som tror at tradisjonell jordbruksproduksjon kan bli lønnsom eller robust.³⁵ Hans alternativ er «grunnrentestategien» i vid mening av begrepet: beitenæringen, skogbruket og rekreasjonsnæringen i landbruket (inkludert hytter), kraftproduksjon – og selvsagt grunnrenten fra kystfiskeriene.

Rekonstruksjon av Brox' teori om alternativ tilpasning

Som vist fremstiller Brox ofte resonnementet om alternative tilpasninger som en viktig strategi for å kunne vedlikeholde den relativt høye graden av sosial, geografisk og økonomisk likhet i Norge. Resonnementet kom-

³² NOU 1984: 21: 374.

³³ Brox 1988: 141.

³⁴ Brox 1989.

³⁵ Brox 1990.

mer frem i hans analyser av konkrete utfordringer fra ulike samfunnsfelt, men blir aldri samlet, sett i sammenheng og diskutert som en teori. Brox omtaler heller aldri resonnementene sine om alternative tilpasninger som en *teori*. Derfor vil vi karakterisere hans bidrag her som en *uforløst* teori. Ved å se utlegningene hans i sammenheng kan man imidlertid forsøke å rekonstruere den underliggende teorien.

Teorier kan defineres og posisjoneres nærmere ved å se på deres *formål, innhold og rekkevidde*.

Formålet med en teori kan være avgrenset til å forstå og forklare et bestemt samfunnsfenomen. For Brox handler det om å forstå mekanismer som har ført til at Norge er et land med relativt små sosiale, geografiske og økonomiske forskjeller. Men i tillegg til ambisjonen om å forstå kan det å utvikle en teori også være drevet av et normativt prosjekt, altså ønsket om å realisere bestemte verdier. Brox' utlegninger av betydningen av alternative tilpasninger er klart normativt forankret i et ønske om å bevare Norge som et egalitært samfunn, med alle de kvaliteter det i seg selv gjerne fører med seg. Det er heller ikke tvil om at det å legge til rette for bosetting og aktivitet i distriktene er en verdi i seg selv for Brox og et normativt bakteppe for hans opptatthet av alternative tilpasninger. Han er derfor ikke bare opptatt av å forklare og forstå, men også av at hans innsikter om alternative tilpasninger skal være en *bruksteori* som skal komme til praktisk anvendelse og være til nytte – et redskap som skal kunne inngå i folks strategier for å skape motmakt på ulike samfunnsområder, bidra til å sikre aktører uavhengighet fra potensielle dominanter og dermed bidra til at flere får bedre liv. Det *kan* tenkes at for Brox har nettopp den praktiske anvendelsen av ideene om alternative tilpasninger vært viktigere og har dermed blitt prioritert høyere enn intellektuell finsnekring på en ambisiøs teori om substitusjon som strategi for motmakt.

Kjerneresonnementene som utgjør *innholdet* i teorien om alternative tilpasninger, er gjort rede for tidligere i kapittelet. De handler om transaksjoner mellom aktører i mer eller mindre asymmetriske maktrelasjoner. Den i utgangspunktet mektige aktør A, som er mektig fordi vedkommende kontrollerer en ressurs x som aktør B er avhengig av, kan miste eller få redusert sin makt dersom B finner frem til og kan bruke en ressurs y som alternativ til x – og som aktør A ikke har kontroll på. Samtidig som A avmektiggjøres ved slik substitusjon, mektiggjøres B når dennes avhengighet av A avtar eller forsvinner helt.

Rekkevidde og relevans er det tredje kriteriet som teorier kan defineres i forhold til. Gitt at man utelukkende måtte basere seg på Brox' egne utlegninger, ville dette i så fall være det mest utfordrende kriteriet å skulle rekonstruere en teori om alternative tilpasninger i lys av. Det kommer av at Brox i liten grad selv diskuterer dette aspektet.

Det er relativt enkelt å vise at denne teoriens rekkevidde og relevans varierer i rom og tid. Mulighetene for alternative tilpasninger kan, som allerede vist til, billedlig forstås som nisjer i naturen som er åpne og mulige å utnytte i noen perioder, og som så lukkes, mens andre og nye gjerne oppstår. Brox henter mange av sine eksempler på alternative tilpasninger fra primærnæringene, der han ofte løfter frem kombinasjonen av småbruk og heimefiske som eksempel. Det er liten tvil om at denne typen husholdsøkonomi for de aller fleste ikke lenger er et relevant alternativ. Kvoteregulering av fiskerinæringen og lukkingen av allmenningen er også eksempler på at det som for svært mange var den største muligheten for alternativ tilpasning, er blitt kraftig innskrenket. Brox er med rette blitt kritisert for å stadig komme tilbake til kombinasjonen husholdsøkonomi og heimefiske uten å interessere seg for nye og mer moderne kombinasjoner, der blant annet selvsyssetting er blitt et meget vanlig alternativ, enten som yrke eller yrkeskombinasjon. Det er for eksempel registrert cirka 350 000 enkeltpersonforetak i dag. Hadde Brox dratt inn slike nyere eksempler på alternative tilpasninger, ville teorien hans lettere fremstått som relevant også i dag.

Utdanningsfeltet er et eksempel på at muligheter for alternative tilpasninger på et viktig område er blitt atskillig bedre i nyere tid. Som tidligere omtalt, er Brox kritisk til det han karakteriserer som «overforbruket» av høyere utdanning. Det er, ifølge ham, en vesentlig kilde til større ulikhet i samfunnet fordi det legger til rette for klassereiser, men bidrar samtidig til å vedlikeholde skillet mellom kunnskapsklassen og serviceklassen. Brox har derfor argumentert for at ungdom må komme raskere ut i jobb og ikke bli presset inn i høyere utdanning for å bli heist opp i kunnskapsklassen. Vi har vist at stadig flere ungdommer, faktisk over halvparten av årskullene, nå velger yrkesfaglig og kortere videregående utdanning – som er et hurtigere spor ut i arbeidslivet enn høyere utdanning. Det betyr at teorien om alternativ tilpasning har fått betydelig økt relevans og forklaringskraft hva gjelder formative valg for fremtidig yrke og tilhørighet i samfunnsklasser som norske 16-åringer nå gjør. Det store spørsmålet er i hvilken grad og eventuelt hvordan dette vil virke inn på grad av likhet i samfunnet. Et

scenario, i tråd med Brox' antakelser, er at det på sikt vil kunne dempe veksten i kunnskapsklassen samtidig som at arbeidsforhold, lønninger, selvrespekt, anseelse og attraktivitet forbedres for serviceklassen.

Også andre aspekter ved Brox' substitusjonsteori må granskes for å vurdere dens rekkevidde og relevans. Ett slikt er at teorien er tuftet på et premiss om rasjonelle aktører som har klare verdier og preferanser, som har god informasjon om alternativer, og som kalkulerer og velger det alternativet som gir mest nytte for en selv og sine nærmeste. Det er et premiss som er blitt utfordret av mye samfunnsvitenskapelig forskning i etterkrigstiden – men som vi ikke finner det nødvendig å bruke plass på her.

Om vi likevel holder fast ved at aktører er rimelig rasjonelle, blir spørsmålet under hvilke betingelser folk vil gjøre «riktige» eller «gale» valg, det vil si slike som bidrar eller ikke til det som er Brox' normative utgangspunkt, nemlig å bevare den relative likheten i Norge og å sikre aktivitet og bosetting i distriktene. Slike kalkulasjoner og valg vil med sannsynlighet blant annet avhenge av den relative attraktiviteten til de ulike alternativene. Et eksempel: Brox har selv i flere av sine publikasjoner argumentert for at arbeidsinnvandring gjør det mindre attraktivt for nordmenn å sikte mot serviceklassen og yrker der. For arbeidsgivere vil stor tilgang på fattige arbeidsinnvandrere være incentiv til å la være å bedre arbeidsforhold og å holde lønninger lave. På den annen side har vi imidlertid vist til en utvikling over det siste tiåret der en stadig større andel av ungdomskullene velger yrkesfaglige utdanningsprogrammer. Over halvparten av norske 16-åringer styrer nå utenom langvarig høyere utdanning og sikter seg inn mot manuelle yrker og dermed mot serviceklassen. Det er med andre ord to utviklingstrekk som gir motsatte signaler om attraktiviteten ved å velge alternativ tilpasning i forhold til alternativet med langvarig høyere utdanning.

Hva så med den relative attraktiviteten til ulike alternativer når det gjelder Brox' andre normative forankring – den om å bevare aktivitet og bosetting i distriktene? En utfordring her er jo hvorvidt de aktørene det først og fremst gjelder, nemlig den nåværende distriktsbosettingen, deler Brox' normative utgangspunkt. Hans argument er det økonomisk-materialistiske: Dersom folk på bygdene sikres et rimelig utkomme, for eksempel gjennom ulike næringskombinasjoner, så vil de bli. Det argumentet som gjerne holdes opp mot denne posisjonen, er at det ikke tar tilstrekkelig høyde for at folk i distriktene kan gjøre sine valg med et annet normativt utgangspunkt. Satt på spissen: Det er ikke nødvendigvis det at man ikke

har et arbeid for hånden, men heller utsiktene til den urbane tilfredsstillelsen av ånden, som drar mange fra distriktene.

Om man likevel holder fast ved Brox' økonomisk-materialistiske utgangspunkt, får man øye på noen endringer som har *ffjernet* noen vesentlige alternativer, og som dermed gjør det vanskeligere for deler av distriktsbefolkningen å være bosatt der. En slik vesentlig endring er mulighetene for å skaffe seg bolig i distriktene. Til langt inn på 1970-tallet kunne folk i distriktene med finansiering fra Husbanken bygge og skaffe seg nye og rimelige boliger i bygdene – ofte spredt langs fjorder og i daler utenfor etablerte byggefelt. Etter tusenårsskiftet er dette alternativet langt på vei vekk. Husbanken har ikke lenger rammer for slik finansiering, og ordinære banker er pålagt av Finanstilsynet å gi lån basert på andrehandsverdien av boliger. Når denne verdien er lavere enn byggekostnadene, må boligbyggere på bygda ha høyere egenkapitalandel enn i byene. Denne egenkapitalen vil bli tapt om huset må selges. Boligmangel i bygd og by har altså helt forskjellige forklaringer.³⁶

Det ovenstående er selvsagt ingen endelig gjennomgang og uttømmende liste over forhold som bestemmer rekkevidden av Ottar Brox' interessante teori om alternative tilpasninger som strategi for blant annet å ta vare på likheten og bevare aktiviteten og bosettingen i distriktene. Dels kommer det av at samfunnsvitenskapelige teoriers relevans og forklaringskraft varierer i tid og rom, og at de derfor må – slik David Whetten³⁷ uttrykker det, nærmest kontinuerlig etterprøves: «The who, the where and the when of a theory are usually discovered and refined through subsequent empirical research, which means that defining theoretical constructs' scope conditions is an enduring task.»

Det gjenstår også å bedre forstå prosesser som fører til at alternativer oppstår og oppleves av mange som attraktive, så vel som prosesser som leder til at alternativer forsvinner, og/eller at de ikke lenger fremstår som attraktive. Mye tyder på at politiske myndigheters roller i slike forløp er særlig avgjørende og bør belyses nærmere. Særs interessant er imidlertid å få empirisk undersøkt hovedantakelsen til Brox om at tilgang på attraktive alternativer og folks faktiske bruk av slike er en kraftfull motmaktstrategi som kan lede til at vi bevarer høy grad av egalitet i Norge. Den massive pågående endringen der flertallet av norske ungdommer nå velger kort-

³⁶ Ottar Brox har stort sett ikke vært opptatt av problematikken med tilgang på boliger i distriktene. Vi har heller ikke funnet artikler eller bokkapitler av han som primært handler om boligpolitikk.

³⁷ Whetten 1989: 492.

varige yrkesfaglige utdanninger i stedet for langvarig høyere utdanning, er nettopp en slik alternativ tilpasning med betydelig potensial på sikt til å kunne skape mer balanse og likeverd mellom det vi spisst her har kalt kunnskapsklassen og serviceklassen. Det bør være et av de aller mest spennende samfunnsvitenskapelige forskningsprosjekter i årene som kommer – og i beste tradisjon etter Ottar Brox – å få grundig empirisk undersøkt i hvilken grad og eventuelt hvordan dette utviklingstrekket de facto bidrar til å bevare Norge som egalitært samfunn.

Referanser

- Berman, S. (2021). The Causes of Populism in the West. *Annual Review of Political Science*, 24(1), 71–88.
- Brox, O. (2016). *På vei mot et postindustrielt klasesamfunn?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (2005). *Arbeidskraftimport. Velferdsstatens redning – eller undergang?* Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (2002). Arbeidskraftimport er klassekamp. *Klassekampen*, 25.04.2002.
- Brox, O. (1995). *Dit vi ikke vil*. Oslo: Exil.
- Brox, O. (1990). Robuste bygdenæringer. I Bertelsen, Å. (red.): *Framtid for bygdene*. Naustdal: Sogn og Fjordane Forlag.
- Brox, O. (1989). *Kan bygdenæringer bli lønnsomme?* Oslo: Gyldendal.
- Brox, O. (1988). *Ta vare på Norge! Sosialdemokratiet under høyrebølgen*. Oslo: Gyldendal.
- Brox, O. (1972a). *Politikk. Bidrag til en populistisk argumentasjon*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Cook, K.S., Cheshire, C., Rice, E.R. og Nakagawa, S. (2013). Social Exchange Theory, 61–88. I Cook, K.S., Cheshire, C., Rice, E.R. og Nakagawa, S. (red.): *Handbook of Social Psychology*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Frisch, R. (1961). Det uopplyste pengevelde. *Sosialøkonomen*, 15(7), s. 2–3.
- Hernes, G. (1975). *Makt og avmakt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Homans, G.C. (1974). *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Norris, P. og Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.

- NOU 1984: 21. *Statlig næringsstøtte til distriktene: Bygdeutvalget*. Oslo: Finansdepartementet.
- Røvik, K.A. (2023). *A Translation Theory of Knowledge Transfer – Learning Across Organizational Borders*. New York: Oxford University Press.
- Suddaby, R. (2010). Editor's Comments: Construct Clarity in Theories of Management and Organization. *Academy of Management Review*, 35(3), 346–357.
- Teigen, H. (1999). *Distriktpolitikens historie i Norge*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Utdanningsdirektoratet (2012). *Samfunnskontrakt for flere læreplasser*.
- Whetten, D.A. (1989). What Constitutes a Theoretical Contribution? *Academy of Management Review*, 14(4), 490–495.
- Østerud, Ø. (1979). *Det planlagte samfunn. Om sentralplanleggingens fremvekst og grenser*. Oslo: Gyldendal.